
DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2024.01.057>

УДК: 316.61:336.7]:[336:33.027/.028](477)

JEL: A 13, D 10, E 52, N 10, N 20

Володимир Липов

СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ПОХОДЖЕННЯ ГРОШЕЙ І ВЗАЄМОДОПОВНЕННЯ РЕАЛЬНОГО ТА ВІРТУАЛЬНОГО ПРОСТОРУ МЕТАВСЕСВІТУ

Розуміння соціально-культурних підвалин інституту грошей, опора у взаємодії з донорами на глибинні, "мовчазні", сутнісні підвалини функціонування грошової системи є важливою передумовою успіху в процесі забезпечення фінансової стійкості національної економіки. Мета пропонованої роботи – простежити еволюцію якісної і кількісної складових інституту грошових відносин у процесі зміни систем господарювання як важливої передумови фінансової підтримки України в ході відстоювання незалежності та повоєнного відновлення. Акцентовано увагу на міждисциплінарному характері вивчення феномену грошей як інституту, що комплементарно поєднує віртуальну і реальну економічні складові метавсесвіту. Розкрито суперечливе співвідношення в інституті грошей віртуального і реального, явищного і сутнісного, сакрального і профанного, кількісного і якісного. Простежено еволюцію форм грошей від архаїки до цифрової економіки та вплив на неї сакральних чинників. Розкрито комплементарність грошових, релігійних, ідеологічних, політичних, та правових інститутів як інструменту забезпечення існування суспільства як єдиного цілого у єднанні його віртуальної та реальної складових.. Акцентовано увагу на актуалізації в процесі формування цифрової економіки взаємовідносин реципрокності. Показано, що передумовами їх формування є спорідненість, близькість за соціальними установками. Відповідно відносини обміну (ринок) і перерозподілу (держава) доповнюються системоутворюючими інститутами дару і трати. До умов формування "господарювання дару" М. Годельє відносить провідну роль особистих відносин у створенні соціальних зв'язків, зацікавленість індивідів і соціальних груп в безкорисливості для суспільного відтворення і власного існування, поширеність традицій обопільних взаємних відносин-зобов'язань. "Зобов'язує дарувати те, що дар зобов'язує" – так формулює цей принцип учений. Солідарність засновується на добровільній передачі частини того, що маєш. Водночас прийняття дару ставить одержувача в положення боржника щодо дарувальника. Показано, що пільгове кредитування, надання грантової підтримки, залучення до спільних проєктів, зокрема у галузі підтримки обороноспроможності України і розвитку національної економіки, можна вважати прикладом комплементарного поєднання кількісної, реальної (суто економічні об-

Липов Володимир Валентинович (Lypov_vl@ukr.net), д-р екон. наук, проф.; провідний науковий співробітник сектору цифрової економіки відділу економічної теорії ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України". <https://orcid.org/0000-0003-3215-0612>.

Цитування: Липов В. В. Соціокультурне походження грошей і взаємодоповнення реального та віртуального простору метавсесвіту. *Економічна теорія*. 2024. №1. С. 57–75. DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2024.01.057>

© В. Липов, 2024

ISSN 1811-3141. *Економічна теорія*. 2024. № 1: 57–75

мінні відносини) і якісної, віртуальної (реципрокні відносини) складових грошової системи.

Ключові слова: гроші, дар, донорська підтримка, інститути, обмін, реципрокність, соціально-культурні підвалини інституту грошей.

SOCIOCULTURAL ORIGINS OF MONEY AND THE COMPLEMENTARITY OF THE REAL AND VIRTUAL SPACE OF THE METAVERSE

Volodymyr Lypov (Lypov_vl@ukr.net) Doctor of Economics sciences, professor; leading researcher. Department of Economic Theory, State Organization "Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine". <https://orcid.org/0000-0003-3215-0612>

Understanding the socio-cultural foundations of the institution of money, relying in interaction with donors on the deep, "silent", essential foundations of the functioning of the monetary system is an important prerequisite for success in ensuring the financial stability of a national economy. The purpose of the paper is to trace the evolution of the qualitative and quantitative components of the institution of monetary relations in the process of changing economic systems as an important prerequisite for financial support of Ukraine during the defense of its independence and post-war recovery. Attention is focused on the interdisciplinary nature of the study of the phenomenon of money as an institution that complementarily combines virtual and real economic components of the metaverse. The conflicting relationship between the phenomenal and the essential, the sacred and the profane, the quantitative and the qualitative, is revealed in the institution of money. The evolution of forms of money from the archaic to the digital economy and the influence of sacred factors on it are traced. The author reveals the complementarity of monetary, religious, ideological, political, and legal institutions as a tool for ensuring the existence of society as a whole in the combination of its virtual and real components. Attention is given to the actualization of reciprocity relationships in the process of forming the digital economy. It is shown that the prerequisites for their formation are kinship, and closeness by social attitudes. Accordingly, relations of exchange (market) and redistribution (state) are complemented by system-forming institutions of gift. M. Godelier attributes to the conditions for the formation of "gift management" the following: the leading role of personal relationships in the creation of social ties, the interest of individuals and social groups in selflessness for social reproduction and their own existence, and the prevalence of traditions of mutual relations-obligations. "What creates the obligation to give is that the giving creates obligations" - this is how the scientist formulates this principle. Solidarity is based on the voluntary transfer of part of what you have. At the same time, accepting a gift puts the recipient in the position of debtor in relation to the donor. It is shown that preferential lending, provision of grant support, involvement in joint projects, in particular in the field of supporting Ukraine's defense capability and the development of the national economy, can be considered an example of a complementary combination of quantitative, real (purely economic exchange relations) and qualitative, virtual (reciprocal relations) components of the monetary system.

Keywords: money, gift, donor support, institutes, exchange, reciprocity, socio-cultural foundations of the institution of money.

"In God We Trust"

Девіз на доларових купюрах

...Істина полягає в тому, що сама "економічна" точка зору і виключно кількісна концепція грошей, властива їй, є продуктом виродження, загалом, досить недавнім.

Гроші у своєму витoku мали ... власне якісну цінність.

Р. Генон, "Царство кількості та знамення часу"

Давні монети були буквально просочені традиційними символами, що вибиралися з тих, які мали особливо глибокий сенс.

Гроші, там, де вони існували, не могли бути профанними об'єктами, якими вони стали пізніше.

Різні традиції говорять про гроші як про щось, що насправді навантажене певним "духовним впливом", який ефективно може здійснюватися за допомогою символів, що утворюють нормальну їх "опору".

Р. Генон, "Царство кількості і знамення часу"

Гроші не є ні культурно нейтральними, ні соціально анонімними. Вони легко можуть "перетворювати" цінності та соціальні зв'язки на числа, проте цінності та соціальні відносини у відповідь трансформують самі гроші, наповнюючи їх змістом і вбудовуючи в соціальні патерни. Незважаючи на принципову рухливість грошей, люди всіляко прагнуть вбудувати їх у певний час, місце та соціальне відношення.

В. Зелізер, "Соціальне значення грошей"

Монетарний інститут знаходиться на перетині... двох розрізнених логік, тому що соціальні борги і економічні борги виражаються в одній і тій же розрахунковій одиниці в межах одного і того ж грошового простору.

У цьому сенсі гроші працюють на єдність суспільства.

М. Агліетта, А. Орлеан, "Гроші між насильством та довірою"

Численні висловлювання релігійних авторитетів, діячів науки і культури стосовно соціального наповнення грошових відносин знаходять нове підтвердження на початку нового тисячоліття. Віртуалізація фінансової системи в умовах входження країн світу в епоху цифрової економіки, остаточний відрив грошей від матеріального носія лише посилює їхню соціальну значущість. Водночас ще більше абстрагуються і ускладнюються інституційні механізми виконання грошима ролі посередника, який забезпечує соціальну взаємодію в процесі життєдіяльності суспільства. Цифровізація створює можливості подолання просторових перепон у взаєморозрахунках на глобальному рівні. Тим самим одночасно відкриваються нові можливості і виникають нові загрози. За рухом кількісних даних стоїть зіставлення, взаємодія, взаємо доповнення і конфлікт відмінних валют, інтересів, мотивів, цінностей учасників взаємодії.

Керівництво Європейського Союзу, уряди США і багатьох країн світу, міжнародні фінансові організації від самого початку військового вторгнення надають активну підтримку українському народу у його боротьбі за незалежність. Суттєвою її складовою є фінансова допомога у вирішенні проблеми подолання бюджетних дисбалансів і підтримки національної економіки. Разом із тим за формалізованими, кількісними характеристиками

ми фінансової допомоги завжди стоять інтереси, ціннісні настанови доно-рів. Розуміння соціально-культурних підвалин інституту грошей, опора у взаємодії з донорами на глибинні, "мовчазні" підвалини функціонування грошової системи є важливою передумовою успіху в процесі забезпечення фінансової стійкості національної економіки.

Мета пропонованої роботи – простежити еволюцію реальної і віртуальної, якісної і кількісної складових інституту грошових відносин у процесі зміни систем господарювання як важливої передумови фінансової підтримки України в ході відстоювання незалежності та повоєнного відновлення України.

Суперечність природи грошей як соціального інституту

Діалектична суперечність реального і віртуального, кількісного і якісного буквально окутує інститут грошей, навколо якого обертається економічна система (Липов, 2014). Гроші *інтегрують* людей, але одночасно вони й *роз'єднують* їх через формалізацію відносин між членами суспільства, примітивізують соціальні зв'язки, акцентують увагу на особистому інтересі. *Визнання грошей* як таких завжди *індивідуальний акт*, що ґрунтується на *суспільному визнанні грошей як товару*, грошового знаку, символу. *Кількісній, економічній формі* грошових відносин протистоїть їх *якісний, соціальний зміст. Універсальності однорідних грошей* протистоїть поширення *паралельних грошових систем, їх множинність*. Інститут грошей за походженням має *суспільний характер*. Але з протилежного боку монополія на них зі сторони емітента підривається *суб'єктивною природою їх сприйняття*. Досить згадати одне з тих їх визначень, що стали класичними: гроші – все те, що *економічні суб'єкти згодні приймати як такі*. Відповідно, єдності, всезагальності, *об'єктивності вартості, купівельної спроможності* грошової одиниці завжди протистоїть *суб'єктивна оцінка* її цінності для кожного індивіда в конкретний момент часу і в конкретній ситуації. Саме *сукупність цих суб'єктивних оцінок, міра довіри* до тих вартісних співвідношень в економіці, що склалися раніше, і формує *об'єктивну вартість грошей*. Гроші опосередковують рух благ як в адміністративно керованій, так і в заснованій на домінуванні ринків економічних системах. Відмінності проявляються в пріоритеті *державних або приватних грошей*. Економічні суб'єкти прагнуть *максимізувати свій особистий грошовий дохід*, визнаючи його цінність для себе. Але ця цінність сама є результатом *суспільної рідкості грошей*. Без рідкості не буде їх цінності. Відношення *максимізація грошового стану / рідкість грошей* представляє ще одну сторону діалектичності грошей як економічного інституту. Гроші, які ми *зберігаємо*, але не використовуємо, лише потенційні гроші, свою економічну суть вони проявляють у момент *платежу*. Щоб викорис-

тати *право володіння* грошима, ми повинні їх *віддати*, позбутися грошей. Одне невід'ємне від іншого.

Кількісний вимір грошових відносин лишається лише зовнішнім, явищним виразом глибинних процесів і механізмів, що забезпечують суспільну взаємодію, становлять соціальну сутність грошей як наріжного каменю економічної цивілізації.

Віртуалізація у результаті поширення цифрових технологій економічних засад господарювання висуває завдання виявлення наслідків змін та визначення тенденцій еволюції господарського життя. Зміни характеру мотивації господарської діяльності зумовлюють трансформацію ролі та місця фінансової системи у забезпеченні господарської взаємодії.

Врахування результатів досліджень феномену грошей представниками суміжних з економікою наукових дисциплін дозволяє поглибити розуміння сутнісних передумов і смислового змісту фінансової підтримки України. Розглянемо можливості використання дослідження грошей як інституту господарювання.

Гроші в економічній теорії та суміжних наукових дисциплінах

Вихідною основою для розуміння витоків формування поглядів представників "*мейнстриму*" сучасної економічної теорії на сутність грошей може служити висловлювання Дж. Мілля "... **У суспільній економіці немає нічого більш несуттєвого за своєю природою, ніж гроші**, вони важливі лише як хитромудрий засіб, що слугує для економії часу та праці. Це механізм, який дозволяє робити швидко та зручно те, що робилося б і без нього, хоча й не так швидко та зручно... (виділене мною. – В.Л.)" (1913. Р. 488). Знаменно, що своє логічне завершення цей підхід знаходить у теоретичних конструкціях *монетаристів*, передусім засновника цього напрямку М. Фрідмена (1953). За твердженням вченого, немає значення розуміння механізму дії будь-якого явища, його сутності, складових забезпечення якості економічної моделі. Головне – щоб теоретична модель забезпечувала практичний результат, була здатна давати досить точні передбачення. Теоретичні концепції прихильників економічної неокласики будуються навколо функцій, форм грошей, уникають їхньої сутності¹. Якщо для К. Маркса *теорія грошей – це теорія вартості*, вчений концентрує увагу на *трудоному джерелі її виникнення* та проблемах експлуатації, несправедливого її перерозподілу між працею і капіталом, то К. Менгер пропонує теорію *грошей як засобу обміну*. Гроші є результатом

¹ Однак, як не парадоксально, фокус маржиналістського напрямку економічної теорії на коливаннях маржі залежно від обсягу благ, сам по собі підриває чисто кількісну теорію грошей. Адже суб'єктивна цінність блага, а відповідно його вираження в грошах, в міру задоволення потреби постійно змінюється. Причому вартість, наприклад, одного долара для людини, яка хоче їсти, але не має грошей, і мільйонера просто незрівнянна. Сегментація ринку багато в чому базується на відмінностях суб'єктивної оцінки грошей для різних груп споживачів.

поділу праці всередині певних співтовариств та необхідності розвитку внутрішньої торгівлі (1976). Для Ф. Броделя (1992) та К. Поланьї (2001) гроші – *результат розвитку "міжнародного" поділу праці*, торгівлі на далекі відстані. Дж. Локк закладає основи *теорії збереження вартості*. Для нього витоки появи грошей полягають у необхідності універсального замітника швидкопсувних товарів. Широкий розвиток набула *теорія масштабу відтермінованих платежів*, що ґрунтується на посередницькій функції грошей як засобу обміну (Locke, 1691).

До вивчення сутності грошей звертаються філософи (Зімел, 2001; *Філософія*, 2010), соціологи (Zelizer, 1995), антрополози (Graeber, 2011), культурологи (Лизтар, 2007), історики (Goff, 2010; Heers, 2012). Закономірним результатом вторгнення представників цих гуманітарних наук у сферу господарювання стало формування цілої низки некомерційних теорій грошей. Вивчення обмінних відносин в архаїчних товариствах започаткувало антропологічну теорію грошей. Культурові витоки грошей простежуються *теорією релігійного походження грошей*. *Теорія орнаментального та обрядового походження грошей* стверджує, що в процесі еволюційного відбору окремі товари, що використовуються в ритуалах і як прикраса, набувають значення грошей. Джерелом появи грошей у *політичній і матримоніальній теоріях* їх походження є необхідність забезпечення у традиційних суспільствах функції визначення масштабу відкладених некомерційних зобов'язань, таких як ціна нареченої, данина, матеріальне покарання (штраф). Близькою до політичної є *теорія походження грошей від символів статусу*. Значущість грошей набувають предмети, володіння якими вважається престижним, забезпечує підвищення соціального статусу суб'єкта.

В інституційній теорії гроші розуміються як пов'язана з конкретною інституціональною формою (грошові знаки, що емітуються у рамках певної економічної системи) норма поведінки, що регулює грошовий обіг. Гроші переймають на себе ряд функцій, що у своїй сукупності забезпечують не лише рух благ, але, й передусім, саму можливість соціального відтворення суспільства як єдиного злагодженого економічного організму. Гроші втілюють в собі стійкі стереотипи соціальної поведінки. Вони спрощують діяльність економічних суб'єктів, накладають обмеження на їхню діяльність, роблять передбачуваною поведінку партнерів в обмінних операціях, виконують інформаційну функцію, функцію суспільного ресурсу. Хоч вони й неоднорідні за своєю структурою, різні елементи грошових систем комплементарно взаємодіють і взаємодоповнюють один одного. В основі цієї взаємодії є поєднання елементів добровільності і примусовості в обмінних відносинах. У створенні грошей беруть участь економічні суб'єкти, що належать до різних рівнів економіки.

Поєднання поведінкової економіки та інституціонального аналізу дозволяє поглибити розуміння механізмів, що лежать в основі соціальної взаємодії в суспільстві в цілому та економіці зокрема. Адже регулювання поведінки економічних суб'єктів відбувається не лише на рівні раціонального розрахунку, на чому акцентує увагу мейнстрим економічної теорії, або засвоєних алгоритмах соціальної взаємодії (інституціоналізм). І перше, і друге є результатом складного поєднання елементів *нанорівня* інституціональної архітектури, що включають не лише **свідомий** (потреби, інтереси – що нами рухає; знання, вміння – як ми діємо), а й **підсвідомий** (потреби, стилі мислення, навички, цінності – що, як), **безсвідомий** (потреби, інстинкти, колективне безсвідоме, архетипи, етосні цінності, стилі мислення – що, як) і, нарешті, **надсвідомий** (власне інститути – що, як) рівні.

Гроші у цих теоріях розглядаються як соціальний інститут, виконують певні інтегративні функції. Приділяють увагу дослідженню інституційної природи і вчені-економісти (Aglietta, 2002; Ильин, 2005; Кричевська, 2020; Липов, 2010; Мазараки, 2004; Шаров, 2021).

Гроші: реальне і віртуальне, явище і сутнісне, сакральне і профанне, кількісне і якісне

Французький філософ Р. Генон (2001), поділяючи *кількісні та якісні характеристики людського буття*, розглядає їх як елемент співвідношення, відповідності, що базуються на принципі дуальності існування та універсального прояву. Кількісне постає як мікрокосмічна відповідність, вираз того якісного, яким воно є з макрокосмічної точки зору для світу, в якому це кількісне існує. Філософ протиставляє їх по лінії сутнісного та явищного, субстанційного, трансцендентного та іманентного, сакрального та профанного, форми та матерії, активного та пасивного, дії та можливо-го, піфагорійських та кількісних чисел.

Сутність, на думку вченого, – *важливий синтез усіх атрибутів, що належать певному буттю*. При цьому якість як зміст сутності не обмежена виключно лише нашим світом, але представляє вищий принцип. Якість, з теологічної точки зору, певною мірою співвідносна з самим Богом, є його атрибутом. Водночас неможливе перенесення на Бога кількісних визначень. Форма як загальна для невизначеної множини індивідів сутність, залишаючись невіддільною і перебуваючи в кожному її носії, є прикладом єдності в різноманітті (Guénon, 2001. Р. 11–15).

Сакральний сенс грошей, за твердженням Р. Генона, простежується з найдавніших часів у нанесенні на монети зображень, пройнятих глибоким змістом, пов'язаним з релігійними віруваннями. Втручання духовного авторитету оберігало гроші від профанації, надмірного їхнього **"умиротворення"**, перетворення на елемент виключно світської культури. Зображення, релігійний характер девізів, що розміщуються на грошах, покликані за-

кріпити у свідомості мирян уявлення про гроші як про щось наповнене "духовним впливом".

Водночас грошам як товару, з його специфічними функціями в економічних відносинах, властиві особливі якості. До них можна віднести: переносимість, транспортабельність, зберігання, недостатність, визнання, довіра до них серед економічних агентів, однаковість, впізнаваність, складність підробки, подільність, стійкість до економічних потрясінь.

Якісний аспект матеріальної основи грошей відображається в еволюції форм і функцій, які вони приймають і виконують в суспільстві. З'явившись в архаїчній системі господарювання, вони поєднують у собі специфічні споживчі якості і якість засобів обліку і розрахунку. Поява грошей знаменує народження і поступове поширення в надрах натуральної товарної системи господарювання.

Гроші як соціальний елемент, що стоїть над окремою людиною, поєднують людей між собою у процесі спільної діяльності з відтворення суспільно-розділеного існування. Більше того, за твердженням антропологів – дослідників первісних суспільств, і з цим погоджуються філософи, історики, гроші споконвічно мали трансцендентальні властивості. "Немає грошей без трансцендентного порядку, що надає їм якість матеріалізації тотальності" – відзначають сучасні антрополози (Guenon, 2001. P. 100).

Гроші від архаїки до цифрової економіки

У свідомості первісної людини ця трансцендентальність виражалася в наділенні їх магічними, сакральними властивостями. Вже Геродот говорить про гроші як про священні, сакральні предмети (*The History*, 1890. P. 91). Пов'язаний з грошима епізод розповіді про "найганебніший звичай у вавилонян" у викладі К. Поланьї звучить так: "Срібна монета може бути будь-якого розміру: від неї не можна відмовитися через те, що вона захищена законом, але якщо вона імітована в обіг, вона стає священною (виділено мною. – В.Л.)" (Polanyi, 1968. P. 176). Саме ця трансцендентальність є первинною системоутворюючою властивістю грошей. М. Мосс пише: "Спочатку, крім своєї економічної сутності, своєї вартості, вони [гроші. – В.Л.] мають переважно магічну сутність і виступають головним чином як талісмани (виділено мною. – В.Л.)" (P. 92). За твердженням антрополога, властивість магічних і дорогоцінних речей не руйнуватися внаслідок використання наділяє їх купівельною спроможністю. Надалі вони стають засобом обчислення та циркуляції багатств. При цьому зберігається їх зв'язок із кланами, індивідуальністю колишніх власників. Їх вартість залишається суб'єктивною та особистісною. Вона нестійка. Ціна може зростати або знижуватися залежно від кількості та величини передач, у яких вони використовуються. І це лише підкреслює соціальний, якісний характер таких грошових систем, їхню сакральну насиченість. Наведений нами раніше

епізод з Геродота у перекладі на англійську G. C. Mascauly звучить так: "Срібна монета може бути будь-якого розміру; вона не може бути відкинута, бо це заборонено законом, оскільки одного разу *емітована* (*since once thrown*) монета є священною (виділено мною – В.Л.)" (*The History*, 1890. P. 91).

Походження грошей пов'язується із виконанням релігійних, соціальних, політичних зобов'язань, платежу – з покаранням (санкцією), а зобов'язання – з провинною. Заохочення чи покарання відбувається не шляхом отримання чи втрати кількісно обчислюваних предметів, а у вигляді наділення чи позбавлення певних особистих якісних цінностей, обрядового чи соціального статусу. Матеріальні предмети лише опосередковують цей процес. *Витоки платежу простежуються не у господарських, економічних угодах, а у відносинах, що складаються між членами суспільства та зобов'язаннях, які у зв'язку з цим виникають.* Гроші за умов архаїчної формації зароджуються як **якісний господарський інститут**, що відбиває відносини *дару – зобов'язання... – платежу*. У процесі переходу від архаїчної до економічної формації виникає та набуває домінуючого значення кількісна функція грошей як міри вартості.

Виділення монет як основи грошової системи не позбавило останню якісного різноманіття. "Монета, – писав у 1567 році С'єр де Малетруа, – це інтрига, яку розуміють лише деякі люди" (*Кулишер*, 2004. С. 424). Трикомпонентний підхід, застосований Ф. Броделем до аналізу структури середньовічного суспільства, обміну та капіталу, цілком відповідає структурі грошової системи. На найвищому рівні – правителі, аристократія і міжнародний торговий капітал – золото домінує. Середній рівень – буржуазія, регіональні обміни – забезпечує срібло. На нижчому рівні місцевих обмінів селянства і міської бідноти переважає мідь. Курсова різниця лише стимулювала рух товарів, міжнародну торгівлю. "Для купця і заможних верств, – зазначає Ф. Бродель, – гра залишалася простою: повернути купюру в обіг, як тільки вони її отримають, і зберегти лише цінні монети зі значно більшою купівельною спроможністю, ніж їх офіційний еквівалент у "чорній монеті". ... Монета не була нейтральною рідиною, про яку досі говорять економісти. Так, – визнає Ф. Бродель, – *монета є чудом обміну, але це також афера на службі привілеїв* (підкреслено мною. – В.Л.)" (P. 426).

Гроші, а пізніше і кредит, за словами Ф. Броделя, набувають значення певної мови, самовідтворюючись і увічнюючись у суспільних відносинах. І ця мова не обмежується кількісними співвідношеннями. Лише розрахунку вже недостатньо для ефективної взаємодії в економіці. Якісні відмінності постійно присутні в побутових економічних відносинах людини економічної. Знання мови грошей визначає економічний успіх суб'єкта.

Емісія спеціальних випусків монет початково передбачає надання їм конкретних якісних характеристик. Пам'ятні монети з'являються в Стародавній Греції та Римі. До спеціальних груп належать рудні і гірничі талери, подарункові монети (*donativas*), монети, емітовані з приводу надзвичайних обставин, монетоподібні знаки (*tessera*), що використовувалися лише в обмежених цілях, приватні монети.

Сакральні чинники еволюції фінансової системи

Особливу роль у процесі становлення фінансової системи середньовічної Європи, за твердженням Р. Генона, відіграв Орден Тамплієрів (храмовників). Вони здійснювали духовний контроль у сфері грошового обігу. Руйнування Ордену спричинило велике поширення "псування", "підроблення монети", десакралізації, профанації цієї ключової сфери господарювання. Р. Генон зазначає: "... Повинно було існувати щось, що стосується іншого порядку ... тому що тільки в такому випадку ця зміна могла набути характеру настільки виняткової тяжкості ... ці факти, майже незрозумілі, очевидно, профанним історикам, дають ще одну чітку вказівку на те, що питання про гроші в Середні віки, як і в античності, мали сторони, які зовсім не враховуються сучасними людьми" (Р. 109).

Видається суперечливим твердження філософа про те, що релігійна влада тривалий час зберігала повний контроль над карбуванням монети. Вже у X столітті у Німеччині було понад 160 монетних дворів, у Франції до XIII століття – 300 (*Кулишер*, 2004. С. 378). Крім імператора, монету карбують як духовні, так і світські князі. Свою монету починають карбувати міста. Навіть Папа Римський, повідомляє І. Кулишер, карбує монету на зразок флорентійського флорину (С. 380).

Негативний вплив руйнування ордену храмовників на функціонування фінансової системи можна простежити з іншого боку. Вже з X століття церква активно входить у кредитну діяльність. Як банківські установи, церкви та монастирі надають значні суми широкому спектру позичальників, від світської влади до вільних селян. Тевтонський, Францисканський, Іонійський чернечі ордени, завдяки накопиченню значних грошових вкладів від віруючих, приймають на себе банківські функції. Орден Тамплієрів, з центральними конторами в Лондоні та Парижі, відділеннями у французьких містах та левантинських країнах був чи не найбільшою банківською установою Європи. Тамплієри перетворюються на банкірів Хрестових походів. Вони збирають десятину, завідують фінансами французьких королів та баронів, зберігають королівську скарбницю, забезпечують державні виплати, оплачують векселі, ренти, забезпечують переказ грошей, надають та запозичують гроші (*Кулишер*, 2004. С. 398). Розгром ордену означав передачу ініціативи у грошовій сфері, і передусім такого неоднозначного, з погляду релігійних канонів його елемента, як кредитні операції, від духов-

ної влади у сферу світської діяльності. Набуття світського характеру сферою грошового обігу стимулювало прискорення процесів "профанації" цієї галузі людської діяльності.

Оскільки "... гроші – єдина річ, право на яку слугує тій же меті, що й сама річ... є вагома причина називати грошима те, що є правом на гроші, за умови, що воно слугує засобом платежу, – зазначає Дж. Шумпетер. – Банкноти і чекові депозити відмінно виконують функцію грошей, тому – це гроші. Таким чином, кредитні інструменти, або деякі з них, входять в грошову систему... (підкреслено мною. – В.Л.)" (Р. 304). Отже, походження кредитних грошей можна простежити ще в стародавньому Вавилоні. В античній Греції, Александрії, Римській імперії використовувалися різні розписки, чеки. Векселі, платіжні доручення, акредитиви, банківські квитки, чеки застосовувалися в мусульманському світі вже в X столітті. Платіжні доручення і банківські квитки з'являються в XVII столітті. Англійський банк і зараз до традиційних функцій зберігання та розрахунку грошима додає функцію видачі грошей. Вже в середині XVII століття лише чверть торгових розрахунків у Парижі здійснювалася грошима, більшість покривалася квитками та векселями, підписаними на пред'явника.

Однак навіть у протестантських країнах дозвіл на стягнення відсотка за кредит з боку релігії надається зі значним запізненням. Голландські Штати лише 1658 року визнають, що позика під відсотки належить виключно до компетенції світської влади. Разом із тим Папа Бенедикт XIV підтвердив у буллі *Vix peruenit* від 1 листопада 1745 року заборону на позики під відсоток. Постанова Паризького парламенту 1777 року забороняє "осуджуване священними канонами" лихварство. Французьке законодавство 1807 року встановлювало обмеження відсотка у цивільних та комерційних справах (*Braudel*, 1992. Р. 559–569).

Витоки заборони на лихварство знаходимо ми у Старому Заповіті (*Второзаконня*, 23, 19-20). Другий Латеранський собор (1139) ухвалює рішення про недопущення до причастя і заборону поховання в освяченій землі лихварів-грішників, що не розкаялися. "Гроші не породжують гроші" – приймає рішення Тридентський собор у 1563 році. Саме формулювання безпосередньо перегукується і, очевидно, запозичене у Аристотеля (*Braudel*, 1992. Р. 560–561). Подібний осуд відсотка ми знаходимо майже у всіх світових релігійних етичних системах. У другій сурі Корану ми читаємо: "Аллах дозволив торгівлю і заборонив лихварство. (276) ... Ті, хто вірує! Бійтеся Аллаха і не приймайте надлишкову частину лихви, якщо ви є вірянном. (278) ... Але якщо ви цього не зробите, знайте, що Аллаха і Його Посланець оголошують вам війну. (279)". Особливого осуду, за твердженням Блаженного Августина, заслуговують служителі церкви, що, засуджуючи лихварство, самі не цураються цього гріха (*Зейпель*, 1913. С. 186).

Багатовікова суперечка між релігією та економікою розв'язується на користь останньої. "Відсоток за надавані кошти, – писав 1771 року португальський фінансист Ісаак де Пінто, – корисний і необхідний всім; лихварство ж руйнівне і жадливе. Змішувати ці два предмети – все одно, що кому-небудь забажати заборонити використання шляхетного вогню, бо він обпалює і пожирає тих, хто занадто до нього наближається" (Braudel, 1992. Р. 566). Виправдання відсотка відбувається поступово, через представлення його як форми участі у спільному підприємстві, поділі пов'язаних із цим ризиків, пайової участі у прибутках. *У результаті гроші легалізуються як об'єкт, що має самостійну вартість, вартість саму по собі, віртуальну вартість, не пов'язану з товарним змістом матеріалу, з якого вони виготовлені. Гроші набувають функції капіталу. Формуються передумови, що забезпечили появу повністю позбавлених матеріального носія цифрових грошей.*

Пророче звучать такі слова Р. Генона: "... Відколи гроші втратили будь-яку гарантію вищого порядку, сама їх кількісна цінність, або, що на жаргоні "економістів" називається "купівельною спроможністю", нескінченно зменшується настільки, що можна собі уявити, як у межах, до яких вона дедалі більше наближається, вони втратять всяку, навіть просто "практичну" або "матеріальну", підставу свого буття ..." (Guenon, 2001. Р. 111). До того ж висновку приходять М. Аглієта та А. Орлеан. За їхніми розрахунками, вміст чистого золота в лічильній одиниці за 2500 років скоротився з 450 000 до 0,23 мг, або майже у 2 млн раз. Проста екстраполяція показує, що якщо для покупки одного кілограма золота у 560 році до н.е. було б достатньо 0,022 франка, то 1979 року той же кілограм обійшовся б у 43 тис. франків. Ціна кілограма золота у фунті стерлінгів з 1066 по 1976 роки зросла з 42 до 2220 або у 53 рази (Aglietta, 2002. Р. 133–137). "...Реальним завершенням тенденції, яка веде за собою людей і речі до чистої кількості, – стверджує Р. Генон, – може бути лише остаточне розчинення актуального світу" (Guenon, 2001. Р. 111).

Повсюдне поширення символічних грошей загострює проблему підтримки довіри до грошової системи (Довіра, 2020; Кричевська, 2020). Віртуалізація функціональної (раціоналізація) та ієрархічної (баланс між індивідуальним і колективним інтересом) складових комплементарних засад довіри до грошової системи, заснованої на технології блокчейн, підтримується десуб'єктивацією учасників. Парадоксальним результатом стає посилення значення її соціального компоненту. Зростає роль грошей як соціальної конвенції, що відображає головну функцію грошей – *служити інститутом координації господарської діяльності економічних суб'єктів, соціальної активності суспільства в цілому, інструментом соціалізації.* "... Жодної економіки не може бути поза мережею інститутів, –

зазначають М. Аглієта та А. Орлеан. – Гроші – це перший з інститутів ... " (Р. 17). "...Базовий інституційний факт, що визначає область аналізу економіста" (Р. 37). "*Розуміння [грошей як. – В.Л.] числа, лічильної одиниці, яка обов'язкова для всіх і якій всі підкоряються без заперечень, є лише особливим перехідним випадком (виділено мною. – В.Л.),*" – зазначають вчені (Aglietta, 2002. Р. 35). За посередництва грошей люди, за словами дослідників, прагнуть не корисності, а прийняття групою, визнання, необхідного для життя кожного.

Релігійні, ідеологічні, політичні, правові інститути встановлюють якісні відносини між окремими індивідами як членами суспільства. Вони забезпечують існування суспільства як єдиного цілого. В умовах архаїчної формації гроші зароджуються як якісний господарський інститут, що забезпечує *відносини обміну у формі дарунок – зобов'язання* (Polanyi, 1968). У подальшому логіко-історична схема розвитку форм обміну розгортається від обміну діяльністю до натурального (нееквівалентний), товарного (еквівалентний) обміну, обміну послугами та обміну здібностями (Гриценко, 2005. С. 81–84). У процесі переходу від архаїчної до економічної формації з'являється й набуває домінуючого значення кількісна функція грошей як міри вартості. Відповідно змінюються інші й з'являються нові їхні функції.

Гроші: між обміном, даром і тратою

Впровадження цифрових технологій забезпечує появу принципово нового елемента в ланцюжку еволюції форм грошей (господарське благо – товар – символічні матеріальні гроші – *символічні електронні-польові гроші*). Відбувається *зміна ролі, функцій, форм, елементів, механізму дії грошової системи, диференціація функцій окремих її елементів* (таблиця).

Яскравою ілюстрацією єдності цих функцій у сучасному суспільстві можуть слугувати результати дослідження американського антрополога китайського походження М. Янг. Вона звернулася до аналізу процесів, які відбуваються в китайській глибинці (Yang, 2000). Об'єкт – прибережний сільськогосподарський регіон Південного Китаю, який протягом життя одного покоління увійшов до числа найбільш розвинених у країні, з рівнем доходу мешканців, цілком порівняним з провідними країнами Заходу. Результатом успішного розвитку стало чудернацьке переплетіння "централізованої економіки державного соціалізму, транснаціонального капіталізму та повернення до життя властивої Давньому Китаю премодернової ринкової економіки, заснованої на виробництві усередині домогосподарств, і ритуальної економіки" (Yang, 2000, Р. 477). Відбулося парадоксальне поєднання в стилі мислення, повсякденному способі життя процвітаючих капіталістів-підприємців елементів логік та інституційних структур, властивих традиційним архаїчному, рабовласницькому і феодальному, сімейно-клановим, натуральним, азійському (політарному, товарному) способам

Таблиця

Форми грошей та їхні функції

Форма грошей	Засіб обігу та платежу	Міра вартості	Засіб накопичення	Соціальні відносини
Натуральні				
Неуніфіковані товари	-	*	****	*
Металеві злитки	*	*	***	**
Монети з дорогоцінних металів	*	**	****	***
Кредитні				
Комерційні векселі	*	*	***	**
Банкноти приватних банків	**	**	***	***
Державні монети та банкноти без металевго забезпечення	***	**	***	****
Депозитні рахунки	**	***	***	**
Тверда валюта	Банкноти	**	***	****
	Депозити	***	**	**
Фінансові				
Квазігроші	*	*	***	**
Акції	*	*	****	***
Електронні				
Криптовалюта	***	*	****	**

Примітки : * – виконують функцію в незначній мірі;
 ** – виконують функцію лише частково;
 *** – виконують функцію в значній мірі;
 **** – активно виконують функцію.

Джерело: складено за: Липов В. (2010). С. 68.

господарювання, державному соціалізму і найсучасніших варіацій гламурного капіталізму. Цей бриколаж інституціональних елементів, що включає окремі компоненти, уламки інституціональних структур доекономічного, натурального, різних форм товарного способу господарювання, елементів постеконімічних відносин, становлять справжню основу гетерогенізації інституціональної системи сучасного Китаю.

Цілоком закономірно, що переплетіння інституціональних елементів таких різномірних систем господарювання не могло не торкнутися й грошової сфери. В його основі лежить поєднання базових інститутів, що забезпечують рух благ у суспільстві, властивих *різним стадіям розвитку*. Відбувається не лише зміна співвідношення функцій грошей як основного інструменту соціалізації через забезпечення руху товарів у ринковій і редистрибутивній економіках, але й ревіталізація архаїчних та стихійний пошук нових, пов'язаних з дематеріалізацією мотивації діяльності людини у цифровій економіці, їх форм і функцій. Факти засвідчують що ці форми зовсім не зійшли у небуття, а, знаходячись в тіні економічних форм обміну, продовжують, і дуже успішно, своє існування в сучасному суспільстві. Більше того, їх роль істотно зростає. Досить зіставити моральні настанови розповіді про царя Мідаса, для якого *дар* перетворення в золото усього, до чого не доторк-

неться, обернувся найбільшою **карою**, настанови Б. Франкліна (2011), рекламну міфотворчість епохи гламурного капіталізму (Hearn, 2020).

Актуалізуються роль та значення виділеного К. Поланьї третього типу відносин, що забезпечують соціалізацію суспільства – **реципрокності** (reciprocity). Вона ґрунтується на взаємності (mutuality) відносин між індивідами та забезпечує переміщення благ між симетричними точками у відповідних групах. *Спорідненість* в представленні К. Поланьї виступає ключовим інтегруючим чинником формування дуальних симетричних відносин (Polanyi, 2001. Р. 46–48). Відповідно **обмін** і **перерозподіл** доповнюються ще двома системоутворюючими інститутами – **даром** і **тратою**. Л. Хайд (2007) акцентує увагу на тому, що істотна частина господарських відносин в сучасному суспільстві не піддається регулюванню законами ринку. Її цілком обґрунтовано можна віднести до *економіки дару*.

М. Мосс (2016) розглядає **дар** як добровільну передачу чого-небудь, що належить одному суб'єктові, іншому, відносно якого передбачається, що він не може цей дар не прийняти. М. Годельє до умов формування "**господарювання дару**" відносить провідну роль особистих відносин у створенні соціальних зв'язків, високу міру зацікавленості індивідів і соціальних груп в безкорисливості для суспільного відтворення і власного існування, поширеність традицій обопільних взаємних відносин-зобов'язань. "**Зобов'язує дарувати, те, що дар зобов'язує**" – так формулює цей принцип учений (Godelier, 1991. Р. 15). Мета забезпечення руху благ в "господарюванні дару" виявляється на другому місці, цей рух лише *опосередкує дуальні соціальні відносини*. **Солідарність**, заснована на добровільній передачі частини того, що маєш. Водночас зворотною стороною стає формування відносин *домінування/підпорядкування*. *Прийняття дару ставить одержувача в положення боржника щодо дарувальника*. Дар зближує і роз'єднує учасників, оскільки ставить одного з них в залежність від іншого. Ця їхня нерівність за певних обставин може перерости в ієрархію, але вона одночасно перешкоджає поширенню користолюбства і здириництва (Godelier, 1991. Р. 44–46).

Пільгове кредитування, надання грантової підтримки, залучення до спільних проєктів, зокрема у галузі підтримки обороноспроможності України і розвитку національної економіки, можна вважати проявом готовності до визнання України частиною демократичного світу. Структурні маяки програми розширеного фінансування МВФ² (15,6 млрд дол.), зобов'язання за програмою макрофінансової допомоги ЄС³ (близько 39 млрд євро) слугують

² Історичне рішення. Як нова програма МВФ дозволить Україні залучити понад 50 млрд доларів. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2023/03/23/698343/>.

³ З початку року за програмою масштабної макрофінансової допомоги від ЄС Україна отримала 12 млрд євро пільгового фінансування. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3751559-cogoric-ukraina-otrimala-12-milardiv-makrofinansovoi-dopomogi-vid-es.html/>.

дороговказами на шляху до повноцінної інтеграції країни у Єдиний європейський економічний простір. Вони можуть бути яскравим прикладом поєднання кількісної (суто економічні обмінні відносини) і якісної (реципрокні відносини) складових грошової системи.

Опора на розуміння мовчазної якісної сторони грошових відносин, співвідношення реального і віртуального у процесі визначення перспектив, дієвих механізмів й інструментів взаємодії з нашими партнерами-донорами є важливою передумовою забезпечення успіху у налагодженні успішної взаємодії.

Висновки

Діалектична суперечність реального і віртуального, кількісного і якісного буквально окутує інститут грошей, навколо якого обертається економічна система, метавсесвіт. Кількісний вимір грошових відносин лишається лише зовнішнім, явищним виразом глибинних процесів, і механізмів, що забезпечують суспільну взаємодію, становлять соціальну сутність грошей як наріжного каменю економічної цивілізації. Віртуалізація у результаті поширення цифрових технологій економічних засад господарювання ускладнює виявлення впливу змін та визначення тенденцій еволюції грошових систем.

Врахування результатів досліджень феномена грошей представниками суміжних з економікою наукових дисциплін дозволяє поглибити розуміння сутнісних передумов і смислового змісту фінансової підтримки України.

Людині, зануреній від народження у реальне економічне середовище господарювання, важко уявити, що фінансова система може функціонувати на інших принципах, в інших формах. Проте вивчення історії грошей підтверджує останнє. Погляд на гроші як на специфічний інститут, покликаний забезпечити розуміння сутнісних підвалин господарської взаємодії у суспільстві, дозволяє виявити їхню якісну складову, відкриває перспективи аналізу механізмів функціонування грошової системи в умовах переходу до інформаційного суспільства.

Опора на розуміння мовчазної якісної сторони грошових відносин у процесі визначення перспектив, дієвих механізмів й інструментів взаємодії з нашими партнерами-донорами є важливою передумовою забезпечення успіху у налагодженні успішної взаємодії.

Література

1. Гриценко А. (2005). Развитие форм обмена, стоимости и денег. Київ: Основа. 192 с.
2. Гриценко А. (ред.). (2020). Доверие в денежно-кредитной и финансовой системе. Т. 2. В кн. *Гриценко А. (ред.). Доверие в институциональной архитектонике экономического пространства-времени: в 2-х т. /* НАН Украины, ГУ "Институт экономики и прогнозирования НАН Украины". Київ: Знання України.

3. Зейпель И. (1913). Хозяйственно-этические взгляды отцов церкви. Москва: Путь. 334 с.
4. Зімель Г. (2010). Філософія грошей. Київ: Промінь. 504 с.
5. Ильин В. (2005). Философия богатства: человек в мире денег. Київ: Знання України, 2005. 496 с.
6. Кричевська Т. (2020). Довіра у грошово-кредитній сфері: логіко-історичне дослідження / НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозів. НАН України". Київ. 504 с.
7. Кулишер И. (2004). История экономического быта Западной Европы: т. 1–2. Челябинск: Социум. 1030 с.
8. Липов В. (2010). Підрозділ 1.5. Гроші як соціальний інститут фінансової цивілізації. В кн. *Філософія грошей в епоху фінансової цивілізації*: монографія. Київ: УБС НБУ. С. 65–71.
9. Липов В. (2014). Ринок і гроші як інститути в аксіологічній дилемі індивідуалізм/корпоративізм моделей капіталізму. В кн. *Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей*: збірник наукових праць. Київ: УБС НБУ. С. 65–74.
10. Лизтар Б. (2007). Душа денег. Москва: АСТ. 368 с.
11. Мазараки А., Ильин В. (2004). Философия денег. Київ: КНТЕУ. 719 с.
12. Смовженко Т. С., Скринник З. Е. (ред.). (2010). Філософія грошей в епоху фінансової цивілізації: монографія / Національний банк України; Університет банківської справи. Київ: УБС НБУ. 463 с.
13. Шаров, О. М. (2021). Світло і тінь сакральної теорії грошей. *Економічна теорія*. № 1. С. 86–105. DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2021.01.086>.
14. Aglietta, M., Orlean, A. (2002). *La Monnaie Entre Violence et Confiance*. Paris: Tditions Jacob. 384 p.
15. Braudel F. (1992). Civilization and Capitalism, 15th-18th Century In 3 vol. Berkeley: *California University Press*. Vol. 1, 624 p.; Vol 2, 674 p.: Vol. 3, 674 p.
16. Franklin B. (2011). *The Way to Wealth: Ben Franklin on Money and Success*. Scotts Valley: Create Space Independent Publishing Platform. 52 p.
17. Friedman M. (1953). *The Methodology of Positive Economics*. In: *M. Friedman. Essays in Positive Economics*. Chicago: University of Chicago Press. P. 3–43. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511581427.002>
18. Godelier M. (1991). *The Enigma of the Gift*. Chicago: University of Chicago Press. 264 p.
19. Goff Le J. (2010). *Le Money Agge et Largent: Essai Danthropologie Historique*. Paris: Perrin, 230 p.
20. Graeber, D. (2011). *Debt: The First 5,000 Years*. London: Melville House. 534 p.
21. Guenon R. (2001). *The Reign of Quantity and the Signs of the Times*. New York: Sophia Perennis, 284 p.
22. Hearn A., Banet-Weiser S., (2020). The Beguiling: Glamour in/as Platformed Cultural Production. *Social Media + Society*. Vol. 6. Issue 1. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/2056305119898779>.
23. Heers, J. (2012) *La Naissance du Capitalisme au Moyen Age. Changeurs, Usuriers et Grands Financiers*: Paris: Perrin. 324 p.
24. Locke, J. (1691). *Some Considerations on the consequences of the Lowering of Interest and the Raising of the Value of Money*. URL: <https://la.utexas.edu/users/hcleaver/368/368LockeSomeConsiderationsAlltable.pdf>.
25. Mauss, M. (2016). *The Gift* Chicago: Hau Books, 226 p.
26. Menger, C. (1976). *Principles of Economics*. New York: Institute for Humane Studies. 328 p.
27. Mill, J. St. (1913). *Principles of Political Economy*. New York: Longmans, Geen And Co. 1014 p.
28. Polanyi K. (1968). *Semantics of Money Use. Primitive, Archaic and Modern Economies*. New York. P. 175–203.
29. Polanyi K. (2001). *The Great Transformation The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press. 357 p.
30. Schumpeter J. (1955). *History of Economic Analysis*. London: Routledge. 1308 p.

31. The History of Herodotus. Translated by G. C. Macaulay. *The Project Gutenberg Ebook of The History of Herodotus*. URL: <https://www.gutenberg.org/files/2707/2707-h/2707-h.htm>
32. Yang M. (2000). Putting Global Capitalism in Its Place: Economic Hybridity, Bataille, and Ritual Expenditure. *Current Anthropology*. Vol. 41, No. 4. P. 477–509.
33. Zelizer, V. (1995). *The Social Meaning of Money*. New York: Basic Books. 286 p. <https://doi.org/10.1086/317380>

Надходження до редакції 11 березня 2024 року

Прорецензовано 18 березня 2024 року

Підписано до друку 29 березня 2024 року

References

1. Grytsenko, A. A. (2005). Development of forms of exchange, value and money. Kyiv: Osnova [in Ukrainian].
2. Grytsenko, A. A. (ed.). (2020). Confidence in the monetary and financial system. T. 2. In *Grytsenko, A. A. Trust in the institutional architectonics of economic space-time: in 2 vol.* / NAS of Ukraine, State Institution "Institute of Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine". Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
3. Seipel, I. (1913). *Economic and ethical views of the church fathers*. Moscow: Put [in Russian].
4. Zimel, G. (2010). *The philosophy of money*. Kyiv: Promin [in Ukrainian].
5. Ilyin, V. (2005). *Philosophy of wealth: a man in the world of money*. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Russian].
6. Krychevska, T. (2020). Confidence in the penny-credit sector: logical-historical investigation / NAS of Ukraine, DU "In-t ekon. and forecast NAS of Ukraine". Kyiv [in Ukrainian].
7. Kulischer, I. (2004). *History of economic life in Western Europe: vol. 1-2*. Chelyabinsk: Socium [in Russian].
8. Lypov, V. (2010). Pidrozdil 1.5. Pennies as a social institution of financial civilization. In *Philosophy of pennies in the era of financial civilization: monograph*. Kyiv: UBS NBU [in Ukrainian].
9. Lypov, V. (2014). Market and money as institutions in the axiological dilemma of individualism/corporatism of capitalism models. In *Philosophy of financial civilization: people in the world of pennies: a collection of scientific works*. Kyiv: UBS NBU [in Ukrainian].
10. Lietard, B. (2007). *The soul of money*. Moscow: AST [in Russian].
11. Mazaraki, A., Ilyin, V. (2004). *Philosophy of money*. Kyiv: KNTEU [in Ukrainian].
12. Smovzhenko, T. S., Skrynnyk, Z. E. (eds.). (2010). *The philosophy of money in the era of financial civilization: a monograph* / National Bank of Ukraine. University of Banking. Kyiv: UBS NBU [in Ukrainian].
13. Sharov, O. (2021) Light and shade of the Sacred Theory of money. *Ekon. teor. – Economic theory*, 1: 86-105. <https://doi.org/10.15407/etet2021.01.086> [in Ukrainian].
14. Aglietta, M., Orlean, A. (2002). *La Monnaie Entre Violence et Confiance*. Paris: Editions Jacob.
15. Braudel, F. (1992). *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century* In 3 vol. Berkeley: California University Press. Vol. 1: 624; Vol. 2: 674; Vol. 3: 674.
16. Franklin, B. (2011). *The Way to Wealth: Ben Franklin on Money and Success*. Scotts Valley: Create Space Independent Publishing Platform.
17. Friedman, M. (1953). *The Methodology of Positive Economics*. In: *M. Friedman. Essays in Positive Economics*. Chicago: University of Chicago Press: 3-43. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511581427.002>
18. Godelier, M. (1991). *The Enigma of the Gift*. Chicago: University of Chicago Press. 264 p.
19. Goff, Le J. (2010). *Le Money Agge et Largent: Essai Danthropologie Historique*. Paris: Perrin.
20. Graeber, D. (2011). *Debt: The First 5,000 Years*. London: Melville House.

21. Guenon, R. (2001). *The Reign of Quantity and the Signs of the Times*. New York: Sophia Perennis.
22. Hearn, A., Banet-Weiser, S., (2020). The Beguiling: Glamour in/as Platformed Cultural Production. *Social Media + Society*, 6 (1).
<https://doi.org/10.1177/2056305119898779>
23. Heers, J. (2012) *La Naissance du Capitalisme au Moyen Age. Changeurs, Usuriers et Grands Financiers*: Paris: Perrin.
24. Locke, J. (1691). Some Considerations on the consequences of the Lowering of Interest and the Raising of the Value of Money. Retrieved from <https://la.utexas.edu/users/hcleaver/368/368LockeSomeConsiderationsAlltable.pdf/>.
25. Mauss, M. (2016). *The Gift* Chicago: Hau Books.
26. Menger, C. (1976). *Principles of Economics*. New York: Institute for Humane Studies.
27. Mill, J. St. (1913). *Principles of Political Economy*. New York: Longmans, Green And Co.
28. Polanyi K. (1968). Semantics of Money Use. Primitive, Archaic and Modern Economies. New York: 175-203.
29. Polanyi K. (2001). *The Great Transformation The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.
30. Schumpeter J. (1955). *History of Economic Analysis*. London: Routledge.
31. The History of Herodotus. Translated by G. C. Macaulay. *The Project Gutenberg EBook of The History of Herodotus*. URL: <https://www.gutenberg.org/files/2707/2707-h/2707-h.htm>
32. Yang M. (2000). Putting Global Capitalism in Its Place: Economic Hybridity, Bataille, and Ritual Expenditure. *Current Anthropology*, 41 (4): 477-509.
<https://doi.org/10.1086/317380>
33. Zelizer, V. (1995). *The Social Meaning Of Money*. New York: Basic Books.

Received March 11, 2024

Reviewed March 18, 2024

Signed to print March 29, 2024.